

Даниела Камаринчева

ТЕМАТИЧНО-ФУНКЦИОНАЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ТУРЦИЗМИТЕ ВЪВ „ФАМИЛИАРНИ ЗАБЕЛЕЖКИ. СПОМЕНИ (XVIII ВЕК – 1877 Г.)“ ОТ ПАНАЙОТ ХИТОВ

Daniela Kamarincheva

THEMATIC AND FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF TURKISH WORDS IN PANAYOT HITOV'S FAMILY NOTES. MEMORIES (18TH CENTURY – 1877)

Изследването е фокусирано върху семантичния пласт на турцизмите и нивото на тяхната плътност в езиков материал от края на XIX век. Анализира се функционалната им характеристика с оглед на семантичните сфери, в които те са активни. Привежда се езиков корпус от турски заеми, които са разпределени в 16 тематични групи. Представят се използваните от П. Хитов модели за дефиниране или замяна на чуждиците от този вид с българските им еквиваленти. Изразява се становище за дистрибуцията и стилистичната им маркираност спрямо състоянието им в съвременния български език.

Ключови думи: лексика, турцизми, новобългарски книжовен език

The paper focuses on the semantic stratum of Turkish words and their density level in language material from the end of the 19th century. Their functional characterization is examined in view of the semantic spheres where they are active. A language corpus of Turkish loan words distributed in 16 thematic groups is adduced and P. Hitov's patterns of defining and substitution of such words with their Bulgarian equivalents are examined. Conclusions are drawn regarding their distribution and stylistic marking versus their state, in Modern Bulgarian.

Key words: vocabulary, Turkish words, modern Bulgarian language

Езикът е сложна система, която е в непрестанна динамика: разширява или редуцира определени свои сегменти, приема нови черти или възражда стари модели, отразявайки колебанията в обществото. Някои от процесите са бавни и дискретни, други са явни и осезаеми дори за хора без специална лингвистична подготовка. Най-податливият на изменения пласт от езиковата структура е лексиката. В лексикона се оглеждат актуалните за социума процеси: обогатяване на бита с нови артефакти, ревизия на определени философски възгледи, колебания в ценностната система, активност на политическите движения, отразяване на техническите достижения на времето и т.н.

Езикът реагира различно на необходимостта от обозначаване на новите реалии от духовен и материален характер: понякога предлага словообразователни решения на базата на собствения си езиков ресурс, в други – „приютява“ чужда лексика, одомашнява я. Двата процеса рядко са в баланс. Различните периоди от културно-историческото развитие дават превес на единия или другия. Наблюдавани в идиолекта на конкретна личност, те са индикация за процесите в обществото и рефлексията им върху езика. В същото време авторският текст е репрезент и на личното отношение на пишещата личност към тези процеси чрез избора ѝ на езикови кодове. Такава информация ни носят записките на Панайот Хитов, излезли под заглавие „Фамилиарни забележки. Спомени“ през 80-те години на XIX век.

Настоящото изследване има за цел да отбележи лексикалната наситеност на думи от турски произход, да анализира семантичните сфери, в които те са активни, и да формулира евентуални различия в състоянието и функцията им в сравнение със съвременния български език.

Хитов пристъпва към реализирането на записките си в преломен за България момент, когато тя празнува първите си години на държавност, а обществото все още диша с възрожденските идеали и патриотичното въодушевление на освободителната еуфория. Тогава той полага върху 116 листа и 23 ученически тетрадки втория, краен вариант на „Забележките“ си (Първият е създаден през 60-те години на XIX век.). Автентичният текст буди изследователския интерес, тъй като е писан от лингвистично неподготвен автор, а това го прави достоверен източник на информация за състоянието на езика, говорен

от широката маса българи в този период. И още – тъй като е създаден в период, когато все още не съществува нито държавна институция, която да организира кодификацията на езиковите закони, нито е налице установена конвенция за нормативно устройство на езика, очакването текстът обективно да отразява концентрацията на турцизмите в българския език е оправдано. В същото време дискурсът е носител на информация и за своя автор: за чувствителността му към стилистиката на езиковия знак, за отзивчивостта и вниманието му към тенденциите за езикова чистота, положени от Петър Берон и Софроний Врачански и добиващи все по-голяма значимост в следосвобожденските години.

Няколко са причините, които формират очакването за висока степен на наситеност на текста с турцизми.

1. Човешкото поведение е изградено от стереотипи, в това число и говорни, които правят живота сигурен и познаваем. Вероятността едно политическо събитие, макар и толкова значимо, каквото е извоюването на държавен суверенитет, да провокира мисъл за ново поведение, е малко вероятно. Още повече, че езикът не се осъзнава от носителите му като фактор, който има пряко влияние върху обществените процеси. Подобно становище е изразено и от В. Кювлиева-Мишайкова, представяйки езиковата картина на предосвобожденска България. Тя се спира на явлението частичен билингвизъм и причините за възникването му, които според нея са две: първата – насилственото налагане на турския език в някои части на страната, и втората – именно езиковата немара. В подкрепа на това твърдение авторката цитира тревогите на възрожденския книжовник Васил Чолаков за речта на сънародниците му: „Българите, като са смешени с турецкия народ, ако и да не са навикнули делом их, езикът им обаче навикнуват и употребяват до толко, щото някоя реч и да са намерува по болгарски в равно знаменование с турската, някои си по много благодарение имът да употребят турската, а не своята, и с едно такова навикнуване по някои си места по половината почти от езикът употребява се с турски речи (това по много бива по градищата)“ (Кювлиева-Мишайкова 2002: 219).

2. Годишите на написване на текста следват непосредствено 5-вековното съжителство на двата езика и култури. В едно от най-

задълбочените изследвания върху заемките от османския турски език – „Съдбата на турцизмите в българския език и българската култура“ – М. Стаменов твърди: „Същественото при всички положения обаче е да се помни, че турцизмите... са навлезли в езика ни по време на Османската империя“ (Стаменов 2011:26). Естествено е да се предположи, че в този период те присъстват в говора далеч по-осезаемо в сравнение със съвременното му състояние. Същият автор привежда като доказателство Иван-Вазовите думи, че през 50-те години на XIX век „разговорният език в нашите градове беше наполовина турски“ (Стаменов 2011: 82).

3. Същият автор посочва и друга причина за присъствието на турцизми в българската реч от този период – това е значимостта на официалния език за реализацията на всеки гражданин на империята. Тъй като в границите на Османската империя официалният език е бил турският, цялото административно и стопанска общуване се е извършвало на този език, „т.е. това е езикът на социален престиж и статус, езикът на въвежданите технологии, на търговията, занаятите, на правораздаването, езикът, който предопределя начина на живот в бита, архитектурата и в развлеченията. С други думи, това е езикът, чието припознаване е необходимо условие, за да не остане човек на най-ниското стъпало на напълно безправен рая...“ (Стаменов 2011: 38).

4. Многогласието от мнения и идеи за развитието на българския език, с които е наситено културното пространство през втората половина на XIX век, създава избор на варианти и гледни точки, но и объркване. Самообразовалият се войвода трудно е можел да се ориентира в доказателствата и лингвистичните доводи, привездани от различните книжовници и техните школи. За съществуващия нормативен безпорядък можем да съдим от оценката на Ст. Димитрова за състоянието на езика 20 години по-късно – в началото на XX век, което тя описва така: „...това е период на най-хаотично използване на нормирани и ненормирани езикови форми у нас“ (Димитрова 2006: 20). Тази констатация е направена с оглед на идиолекта на видния литературен критик Б. Пенев, изтъквайки неговата лингвистична интуиция за утвърждаването на форми, останали до днес в езика, „тъй като предписания за тях по онова време не съществуват“ (пак там).

Ако високо ерудирана личност като автора на „История на новата българска литература“ е имала колебание в езиковите реше-

ния, логично е да предположим, че закъснелият в грамотността войвода се е чувствал безпомощен в тази материя, която е нямало как да разбере. Рефлексът да предпочете в случаи на колебание турската дума, която му е позната, известна е в народния език и той се чувства уверен в употребата на целия ѝ семантичен спектър, вместо да се движи по несигурната територия на неологизмите, е очакван и естествен. Още повече, че едва пристъпващият в писателското поприще хайдутин е свидетел на различни словни предложения, някои от които с кратък живот и нееднозначен обществен прием.

5. П. Хитов няма школко образование, което да формира у него отношение към езика. Няма и лингвистичния опит на придобилите диплома в чужбина, за да сравнява състоянието на чистота и нормативност в езика у нас с тези в другите страни. Дискурсът му е максимално близък до разговорната реч и във фонетичен, и в стилистичен план.

6. Все още не се е появила пуристичната идея, езикът не е преминал през процес на съзнателно изчистване и градеж. Още по-малко може да се говори за обществено настроение срещу турцизмите – речта е неосъзната материя за необразования носител. За него езикът е средство – такова, каквото е. Ако приемем, че П. Хитов го е използвал с такава нагласа и отношение, то очакването на множество заемки от турски език в текста е оправдано.

Наблюдението върху турцизмите в мемоарния текст „Фамилиарни забележки. Спомени“ е ограничено само върху Първа част от записките (в размер от 112 страници), в която са описани детството и хайдушкият период на П. Хитов до преминаването му в Сърбия. Във фокуса на вниманието ни е била плътността на османизмите в текста и тяхната тематичната дистрибуция. В описанието по-долу всяка лексема е записана във вида, в който е регистрирана в оригиналния текст. Когато той се различава от приетата правописна норма, тя се дава в скоба след нея. Само част от лексемите са придружени от превод – онези, които са с ниска честотност в разговорната реч и поради това с неясно значение за съвременния носител на езика.

Според семантиката си турските заемки се разпределят в няколко семантични групи.

Административни и военни длъжности. Това е една от най-обемните тематични групи. Повечето от думите обозначават реалии, които не присъстват в съвременния бит, а това им отрежда статуса на архаизми. Една част от тях са познати на съвременния носител на българския език, но той има твърде обща представа за семантиката им. Поради спорадичното им присъствие в художествени и научни текстове, свързани с този исторически период, за неспециалиста по история на Българското възраждане днес всички названия и титли от третата четвърт на XIX век гравитират около общата дефиниция „хора с определена власт в структурата на Османската империя“, но той не е в състояние нито да прецизира функцията им, нито да дефинира ясно различията им, нито да ги подреди в съответствие с йерархията им.

Регистрирани са следните лексеми от тази семантична група: *ага* (от агалар) ‘господар’ (РЧДБЕ 1982), *бюлюкбашия* ‘командир на един бюлюк (дружина) от платената султанска конна гвардия; началник на дружина от наемни войници’ (<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>), *валия* ‘управител на вилает’ (РЧДБЕ 1982), *кърсердар* ‘началник на полската стража’ (РЧДБЕ 1982), *паша* ‘почетна титла на военни лица или административни управители’, (РЧДБЕ 1982) *сеймен* ‘турски военен полицаи’ (РЧДБЕ 1982), *зантие* ‘стражар’ (РЧДБЕ 1982).

Друга част от имената назовават много специфични сектори от военната структура или присъстват в мемоарния текст с народните си названия, поради което са напълно непознати за съвременния читател. Такива са: *бостан(д)жибашия* – думата не може да се изведе пряко от съставлящите я „бостанджия“ и „башия“. П. Хитов не ѝ е дал точна дефиниция. Очевидно това е било популярно сред българското население означение на някакъв вид наемници в турската армия. В полза на такова тълкуване говори и самият текст – „названите турски бостанжибашии“, т.е. така, както ги назовават: „По него време названите турски бостанжибашии пристигнали с топове в града и цяла зима са седели в града.“ Относно *делибашии* от контекста се разбира, че това не е военен термин за обозначаване на определен род войски, а метежници, използвали нестабилността на държавата, за да вършат своеволия и грабежи: „... преди да додат,

като в 1828 лето, турците имали един вид турска войска, която са наричали делибашии, ходели по селата – от село на село – да са хранят.“ Срещаме и думата *зейбек* в см. на ‘леко въоръжен турски войник’ (<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>): „И сега, в руско-турската война, през 1877–78 година пак имаше събрани около 100 души зейбеци“, както и *чифчибашия* – ‘управител на селски имот’ (<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>): „Те са имали свои чифчибашии, които им управлявали орачеството.“

Още при написването на спомените тези названия са започнали да се архаизират заедно с длъжностите, които остават в отиващото си време. Хитов си е давал сметка за този процес и на немалко места пояснително разширява текста – своеобразна тавтология, напълно ненужна за читателя от неговото поколение, но необходима за този от следващото: *голям господар* – *ага*, *кърсердар* – *чиновник*, *чифчибашия* – *който управлява орачеството*.

Прави впечатление, че лексемите от този тематичен пласт са употребени в номинативното си значение – назовават реалии от административната и военна структура, чрез която се е осъществявала властта в Османската империя. Хитов няма как да ги замени с други термини по две причини: в неговата езикова картина на света всяка от думите е с ясна и точна семантика, която не може да бъде променена или заменена, без да деформира реалността, за която разказва, и второ, в устройството на младата българска държава няма точни аналогии на тези длъжности. В това ни убеждава и фактът, че когато не описва конкретен случай или когато дава обща информация, Хитов предпочита да си служи с думи от българския лексикон: *началник* и *главатар*: „Кър(д)жалиите са имали по един главен началник и под него е имало други, на които той е допускал според времето да са отделят от главатаря си и ходели в близките местности да търсат да убират и плечкосват.“

Управление, правораздаване, религия: *гяур*, *джамия*, *кадия*, *конак*, *ме(д)злиша* (меджлис) ‘административен съвет’ (РЧДБЕ 1982), *мехкеме* ‘турско съдилище’ (РЧДБЕ 1982), *миждия* ‘доброволен незаплатен труд’ (<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>), *минаре*, *хапса* (хапсана), ‘затвор’ (РЧДБЕ 1982) и *ходжа*. Авторът

търси синоним на турцизма *мехкеме*, но е несигурен в семантиката на неологизма *съд*: „*Аз веч знаех, ощи като седях на Гур чешме касапин, как Бонду, който имаше някой съд в мехкетето, щом се примоли на Бонде и му даде, щото е потребно за Али ефенди, а ти веч иди и се съди.*“ Затова създава дериват от познатата му турска лексема *кадия* и българския суфикс *-иц(а)* – *кадийница*: „Ето, пролетта викат ма на кадийницата и ми съобщиха: след два дена ще додиш тука, защото от теб са искат някои имущества...“ Създаденият хибрид е неудачен като словообразователна комбинация, но е свидетелство за търсене на нова форма, различна от турската. Лексемата *съд*, която Хитов разбира като ‘съдебен процес’, все още не е активна в речта му поради неизяснената за него семантика.

Друг случай, който свидетелства за съзнателното избягване на османизмите, са синонимно употребените *хапса* ‘арест, затвор’ и руското *турме* (тюрма) ‘затвор’ (РЧДБЕ 1982). С тях войводата си служи много по-уверено, макар и с явни формални деформации. Двете лексеми стоят в непосредствена близост в рамките на един абзац, което е знак за паралелното им битуване в речта войводата: „Трябва да идиш в Ямбол, избягалият от хапсата ямболец дано го намериш“. Няколко изречения по-нататък четем: „Научихме от поп Юрдана, чи един ямболченин побягнал от турмето.“

Наблюдава се необичайна употреба на думата *гяур* ‘лице от друга вяра, неверник’ (РЧДБЕ 1982) в следния дискурс:

Някой си гяур Алия (вероятно Алияр – Д.К.) от Айтоските села, от Камчията, като беше ходел 7 или 8 години хайдутин и направел толкова убийства и обире се на българи и евреи, и арменци, който беше запрял пътищата, турската полиция го опрости и го направи бюлюкбашия...

Номинативното значение е избледняло до заличаване, а неговата функция е иззета от конотативното – ‘презрение, грубост’. Алия не е християнин, тъкмо обратното – мюсюлманин е, поради което не може да бъде гяур. Войводата стига до тази номинация в търсене на особено експресивна лексика, която да изрази омерзението му от циника, грабил и безчинствал, а след това заел държавен пост. Изпитал многократно унижението да бъде наричан *гяур*, Хитов преднамерено използва същия номинант, за да изрази отвращението си от безчлливия приспособенец.

Имена на области, географски обекти, водоизточници: *боаз, гьол, кайнак* ‘извор’ (РЧДБЕ 1982), *баур, орман* ‘гора’ (РЧДБЕ 1982).

Топоси, свързани с бита и поминъка: *бахча, кър, мера, мешова гора* (дъбова гора) (РЧДБЕ 1982), *мигдан* (мегдан), *хан*. Хитов използва думата *минзилиш* (минзил – поща) в значение на затвор: „Подир три-четири дена ефендите пооздравяло и отишал при пашата да ги докара в минзилиша, да ги види“. Става дума за заловените хайдути, които са нападнали къщата му. Имайки предвид факта, че Хитов е владеел турски език, не може да става дума за лексикална грешка. Тук е извършен семантичен пренос, чието лингвистично основание е неясно.

Време: *икиндия* и *сахат*. В турския език *икиндия* означава следобед, но в българския стеснява значението си и назовава времето преди залез слънце, привечер. Войводата използва само турския вариант за обозначаване на тази част от деня. За разлика от нея употребата на *сахат* е почти равностойно представена в текста с българското ѝ съответствие *час*. Понякога двете употреби са в рамките на едно изречение: „Е, моля, сега кой ще повярва, чи можи е(дно) царство да кара хората от 18 сахата, 8 часа път да носят гранати.“

Външност и характер. Сливенският войвода е имал будно око за красивото и в природата, и в човека. В спомените му често се срещат описания – физически и характеристични – на хората, с които е общувал. В портретната обрисовка приоритет има българската лексика. В нея се откриват само три турски заемки: *бой* ‘ръст’ (РЧДБЕ 1982), *табан* ‘долна страна на ходилото на крак, ходило, стъпало’ (РЧДБЕ 1982) и *четал*. Първата и до днес присъства с неутрална експресивност в узуса на езика. В мемоарния текст тя е в постоянна конкуренция с българския си еквивалент *ръст*, която има същата фреквентност. Например: *руса коса, очи зелени, бой нисък, разтъртен*; но също *нещо около 26- или 27-годишен, ръст среден, яко телосложение*.

Характеристични: *аджамия, бабаит, будала*. *Аджамия* не присъства системно в текста, в много случаи е заменена с българското ѝ съответствие *неопитен*: „Сега ще го зафаним както трябва,

защото досега бяхми аджамии, но и той беши ощи неопитен в нашия занаят.“

Домашен бит, архитектура: *юрган, сандък, дувар, тас, кюмюр, буклук* (боклук), *тулум* ‘кожена торба’ (РЧДБЕ 1982), *гюм, чардак, тава, наджак* ‘брадва, секира’ (РЧДБЕ 1982), *сарай*.

От съдържанието на групата се вижда, че част от лексемите нямат аналози в българския език – и до днес турските заемки продължават да назовават предмети от бита, покъщината и частите на традиционната българска къща. Те са с неутрална експресивност и функционират в текста с номинативните си значения. Единствената дума с метафоричен пренос е *боклук*: „Намирайте си работа да са не случи да са улови някой от вас, чи е буклук сетне.“ Тук фразеологизмът *боклук съм/ставам* е със синонимна употреба на *ставам зян* ‘умирам’. Началното изречение съдържа характерна за Хитовия наратив възвратно страдателна форма: *да се не случи да се улови някой от вас*, т.е. *да не се случи (така), (че) някой от вас да бъде уловен*, а продължението е *боклук сетне* идва да предупреди какви ще бъдат последиците от това.

Парични отношения: *алтън, бешлик* ‘турска монета от пет гроша’ (РЧДБЕ 1982), *биглик* (беглик) ‘данък върху кози и овце’ (РЧДБЕ 1982), *имирлик* ‘османска сребърна монета от 20 пари’ (<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>), *кирия* ‘наем, срещу заплащане’, *махмудия, мижидие* (меджидие) ‘турска сребърна монета 20-25 гроша и златна 100-120 гроша’ (<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>), *рубие*. Поради факта, че изброените лексеми назовават някои данъчни отношения и функциониращите парични единици в Османската държава, те не могат да бъдат заменени с български еквиваленти. Различна е обаче ситуацията за онези турцизми, които имат български съответствия. Такъв е случаят с *алтъни*, чийто буквален превод е *жълтици*. Златните монети в обращение са били с различен номинал: *махмудия* ‘стара турска жълтица от 68 гроша’ (РЧДБЕ 1982), *мека махмудия* ‘23-каратова златна монета’ (<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>) и *рубие* ‘стара турска дребна жълтица’ (РЧДБЕ 1982). Наблюдава се зависимост между избора на номинат и описваната ситуация: когато Хитов предава разговор с турчин, той се придържа

в детайли към реално проведения диалог, което рефлектира и върху броя на турцизмите – те рязко се увеличават. За сравнение: ...*фанал да ги пита де е онзи сас големите мустаци, дето ми изряза ръцете и дето искаши върви сас алтъни./ Ами де са вашите върви с меките махмуди и сребърни миждиета?* – преразказва думите на Али ефенди. И от друга страна, когато споделя собствените си преживявания: *В една торба имаши около пет оки желтици.* Показателен за смяната на лингвистичния код в зависимост от участниците в събитието е разказът, когато самият Хитов, още дете, е жертва на покушение с цел откуп. И думите на нападателите, и реакцията на бащата са преразказани от него – в първия случай е използвана турската лексема: ...*пред мене им заръчаха да идат да кажат на баща ми, чи на сутринта, ако не им изпроводи хиляда алтъна на Ройна планина, то да доди да ми събира тялото, насечено на парчета;* във втория – българският ѝ вариант: *Баща ми тоз час узнал от тях какво поръчали хайдутите за хиляда желтици и накъде да са носят парите.*

В стремежа си да замени турските думи с български Хитов стига дотам, че използва несъществуващата в описвания период парична единица *лев* вместо *лира*: ...*турихми в поясите си по едно щакло, но то за нас нямаше никаква цена, ако и грамът му да струваше 3 лева и повече* – става дума за „стъкло” с розово масло, което вземат при обир на търговци.)

Облекло: *гайтан, джамадан* ‘къса горна дреха без ръкав, елек’ (РЧДБЕ 1982), *джоб, калтак, сърма, чепкен* ‘вид къса горна дреха без ръкав, ямурлук’ (РЧДБЕ 1982), *фес, чурап* (чорап), *шал*. В съвременния български език те продължават да присъстват еднозначно – назовават части от облеклото, без да имат български съответствия.

Названия на лица според националност или социални взаимоотношения: *байрактар, ефенди, комшия, хаджия, чорбаджия, ханъма.* *Байрактар* и *комшия* имат български синоними, но продължават да бъдат в активния словник на езика, макар и със специфична конотация. И двете се срещат в записките паралелно с българските им аналози. В устава на четата е вписана българската форма: *да бъде във всичко послушлив на войводата и на знамено-*

сеца си. Макар че в този период Хитов е все още неграмотен, няма съмнение, че мнението му е било решаващо при съставяне на устава и формулировката на правилата.

Професии, средства за производство и места, свързани с професионалната дейност: *бач* ‘производител на сирене’ (Хитов 2003:2), *бачия* ‘мандра’ (Хитов 2003:2), *дюкян*, *дюлгерин*, *еснаф*, *касапин*, *керван*, *кехая* ‘главен овчар’ (РЧДБЕ 1982), *кюмюрджия*, *салхана* ‘кланица, скотобойна’ (РЧДБЕ 1982), *чирак*. Прави впечатление, че всички лексеми от групата спадат към езиковия субстандарт – едни от тях са архаизирани, но са все още познати на съвременния носител на езика, който ги свързва с епохата на Възраждането, например *дюкян*. Други са с неясна семантика, тъй като българските форми са изместили турцизмите на много ранен етап от развитието на речниковия фонд (*бачия* и *салхана*). Трети са изгубили актуалност поради изчезване от бита на реалиите, които обозначават: *кехая*, *кюмюрджия*. В текста присъстват като пълни синоними лексемите *къшла* и *кошара*, без да се наблюдава зависимост при избора им. от контекста или описваната ситуация.

Храна. Прието е лексемите, назоваващи храна и ястия, да влизат в езика приемник с фонетичния облик, който имат в езика, от който са заети (напр.: бургер, борщ, пица, суши и т.н.). Турцизмите не правят изключение. Регистрираните в текста думи са: *халва*, *чорба*, *чеверме*, *курбан*.

Оръжие: *кания*, *курушум*, *пищоф* (пищов), *тесак*, *фишек*, *шишане*. За термина *тесак* ‘войнишки нож’ (<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>) няма еднословен български еквивалент и стремежът към езикова икономия аргументира употребата на турската дума (*Аз в яда си, не зная откъде ми мина една кания от тесак в ръката, и ударих момчето с нея в главата*) Лексемите *пушка* и *шишане* са с равностойно присъствие в текста (...*пушката му обрамчена на рамото, но също Стани, сине, земи шишането и иди да спиш във около къшлата из шумата.*)

Действия, състояния, изразени с глаголни форми: *кандисвам*. Вижда се, че в зоната на глагола употребата на турцизми има атомарен характер и съответно представя най-оскъдната лексикална група.

Абстрактни съществителни: *рахатлък, калабалък, сюррия, пусия* ‘засада’ (РЧДБЕ 1982), *хабер*. В едно от изреченията Хитов заменя думата *хабер* с *известие*, но запазва словния модел, който се е утвърдил в езика с турската заемка: *сторвам хабер*.. *Сторрили известие на чорбаджиите, те дошли и казали на вардачите...*

Количествени, темпорални и каузални актуализатори: *ексик* ‘незначително, по-малко’ (<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>): *ексик пари, барем* (което се среща във контрахираните варианти *бари* и *бар*)

В изследването си върху съдбата на турцизмите в българския език М. Стаменов отчита усилията на възрожденските книжовници за словна чистота и посочва практиката на Ст. Кипиловски, П. Берон, К. Фотинов да въвеждат нови думи, като същевременно поясняват значението им, за да станат те понятни на съвременниците им. Същият подход се наблюдава и в записките на сливенския войвода.

Според езиковите модели, по които се извършва дефинирането на думите, могат да се обособят осем групи, наблюдавани в анализирания езиковия материал от П. Хитов:

Чрез уточняващата фраза *ще каже/ казва се/ по-добре казано*

Бач – мандраджия и кихая (кехая) – разпоредител

*Дядо ми, като е бил с царските овце лятно време, той е бивал настаняван от техния разпоредител, или по-добре казано, по овчарски, от техния кихая, да урежда млякото или сиренето – понежди се казва бач, понежди – мандражия. Ако към синонимните *бач* и *мандраджия* Хитов е неутрален в оценката си, то между *кехая* и *разпоредител на овчарите*, предпочитанието му е изразено експлицитно – *кехая*. Така го и определя: *по-добре казано, по овчарски*. Израсъл сред овчарите, сам отглеждащ овце и като наемник, и като собственик, свикнал с живота и с речта на пастирите, Хитов не може да приеме друго название освен онова, което е слушал и което самият той е използвал, докато този поминък го е хранил. Това е единственият случай, в който авторът намира турцизма за по-удачен от българската лексема.*

Хазна – поща

Затова тий чети, както по-горе казах, са обирали царските хазни, ще кажи пощата, която носи парите на царството.

Чрез съюза или като обособено приложение

Гюлопарна – масларница

Оставихме ний веч ефендите и неговата топла и миризлива стая, която миришеша на казанлъшка гюлопарна, или масларница, дето варят в Казанлък розово масло. В желанието си да замени хибрида гюлопарна (деривативен конструкт от турска и българска коренна морфема), Хитов използва неологизма масларница (от познатото му и утвърдено вече маслар)¹.

Каймаканин (каймакам) - аянин

Пристигва Хака паша в Сливен, иска от каймакамина, или аянин, да му предаде Ене чорбаджи. Синонимната дума е в нечленуван вариант, което подчертава нейния приложно обяснителен характер. Това е един от малкото случаи, когато турската лексема е обяснена с дума от същия език. Двете езикови единици са абсолютни синоними и означават ‘областен управител в Османската империя’ (РЧДБЕ 1982). Различават се само по семантичния си обхват – аянин е развила и допълнително значение ‘първенец, влиятелен гражданин’.

Чрез разширяване на поясняващата или-фраза с уточнението по български

Назарен (назър) – надзирател

Ибиш беше назарен, или по български – надзирател, на хаджи Молловото имущество. Вероятно фонетичната близост между назарен и надзирател е станала причина Хитов да замени управител, какъвто е действителният превод на думата, с надзирател, търсейки несъществуваща етимологична връзка.

Чрез словосъчетание по български / по турски. В ексцерпирания материал мястото на пояснение и пояснявано се променя: понякога българската дума се тълкува чрез турска, в други случаи е обратното.

Комшия – съсед

Сетне, подир няколко дена, седнахме у дома да мислим какво да правим, защото не може да ходим веч по гората, защото ще можеш да случи с нас същото, както са случи и с нашия комшия, по български – съсед.

¹ Думата не е включена в речника на Х. Геров, което ориентира появата ѝ към края на XIX век. Отбелязана е в Речник на българския език с отметка *остаряла*.

Курия – бранище

И пак там, близо до селото, ако е имало някоя добра гора, то султана е забранил да се дава за бранище, наречено по турски курия, значи по български бранище, и веч кой е могъл да каже, че това е селско място...

Старши – чаушин

Дадоха ми 4 жандарми и един старши, по турски чаушин, зех си и аз пушката и тръгнах с тях.

Чрез прилагане

Чобанин – овчар

Миндо казал, че овцете не са негови, но на други хора, а Миндо е само чобанин, овчар, и рекъл на кър(д)жалиите: „Ако искате, аз ще ви помагам да коля овцете и да ги дера.”

Деребеевци – отлични (отличени) турци (в текста се наблюдава паронимна замяна на отличени с отлични)

Пък в градищата по-отличните турци, деребеевци, не са слушали ни правителството, ни аяни, ни паши.

Тескерета – пашапорти

Тъй също и Злати, не зная как са отърва, как избяга и пак са събраха двамата другари, и зафанаха да ходят с турски тескерета, пашапорти, като търговци с коне от град на град...

Махмудия – жълтица

Тя имала мъж, но той като е бил, види са, някоя баба и е нямал юнашко сърце да убие или жена си, или циганина, отказал се от жена си Женда, а циганина Мустафа я обнизал с турски жълтици – махмудии.

Тройна синонимна парадигма

Качаци – бегълци – дезертъори

...дето имаше турски предатели на шайки, изпратиха и тях да се побият и да връщат Русия. И на тяхно място са появила пак други, тъй наречени по турски „качаци”, или бегълци, които бягат и не искат да идат да са бият с неприятеля, а по български се наричат дезертъори... Хитов, който не говори френски език, няма как да знае, че думата, срещана в пресата или чута в речта на образованите му съвременници, не е българска. Затова посочва беглец като буквален превод на качак, а дезертъор – като название на същия референт в български език.

Бюлюкбашия – кърсердар – чиновник

*...турската полиция го опрости и го направи бюлюкбашия, кърсердар, тоест чиновник, който да пази населението от други хайдушки чети...И бюлюкбашия, и кърсердар са звания от структурите на армията, но с различни функции. Явно в мирно време същите лица са заемали постове в административния сектор, затова войводата ги превежда с общото название *чиновник*.*

Четворна синонимна парадигма

Шишане – пушка – винтовка – улучена

*Но в същото време забравели едно шишане, ще кажи пушка, винтовка или улучена, която бий далеко и право. В изречението се срещат синонимно в непосредствена последователност турска, българска, руска и сръбска лексика. Последната лексема е метонимичен пренос от *пушка с олучена цев* в *олучена* (Пушка са олученим цевима).*

То је пушка у којој је цев изнутра нарезана паралелним, спиралним жлебовима (олуцима).² Наблюдава се субстантивация на прилагателното *улучен* (от *улук* със значение на ‘улей, жлеб, нарез’, което характеризира този вид оръжие).

Чрез дефиниция

бас

Но ето какво излезе от гореспоменатия бас. (Бас са казва по турски, като са обложи человек с друго, чи можси нешто да направи.)

Географски обекти

Едни от най-трайните белези за вековното имперско присъствие на османците по нашите земи са топонимите. М. Стаменов отбелязва, че те са били обект на преднамерена и системна промяна още при навлизането на завоевателите в българската държава. В същото време, интересно е да се отбележи, че тази тематична група най-бавно реагира на промени. Българите продължават да си служат с турските названия на обектите дори когато те вече имат български имена (Делиорман, Хаинбоаз, тепета и т.н.). Хитов съзнателно назо-

² Обяснението е дадено в лична кореспонденция с проф. Дойчил Войводич от университета в Нови сад.

вава част от топонимите с българските им имена, а за други дава превода им на български език.

Чрез посочване на българското име

Касъм баба – Свети Иван

Кара Колю е родом от селото Омарчево, при текето Свети Иван и по турски наречено Касъм баба.

Демир капия – Вратник

*Да погледним от това място – Равно бучи – какво ще видим: на югоизток от запад извира Лудата Камчия, та са зима чак от Демир капия, по български наречена Вратника. Съпадението между турското и българското име е частично: капия означава порта, но турският вариант е двусловен с уточняващо прилагателно *демир* ‘желязна’ към съществителното име.*

Читак – Тича

Най-добре са вижда с. Тича, или Читак, близо до Котел, на два часа.

Чрез превод

Бунар – кладенец

Тоз кладенец се нарича на турски Махмуд бунар, ще каже Махмудов кладенец.

От Равно бучи станахме и отидохме на Сливенския балкан, на мястото, наречено Куш бунар, по български – Птичи кладенец...

От направените наблюдения и анализ на ексцерпирания материал произтичат следните изводи:

Броят на турските думи в „Спомените” не отговаря на очакването на изследователя за високата им плътност в текста. Редуцирането им е резултат от съзнателно езиково поведение у П. Хитов, на преднамерен лексикален избор. Това се вижда от фреквентността на използваните преводи, замени и пояснения. Макар и непрецизен в правописа, войводата е изключително чувствителен към лексиката – в това ни убеждават многократните синонимни употреби: лутане сред езиковото изобилие в търсене на коректната дума.

Преднамереното и последователно прочистване на изказа от турцизми е рефлексия и от продължилото дълго време приятелство и сътрудничество на войводата с представителите на българската

интелигенция от най-високо равнище като Г. С. Раковски и Л. Каравелов. Освен че и двамата имат визия за бъдещото развитие на българския език – идеи, с които сливенският войвода е бил запознат – не бива да се пропуска и фактът, че Л. Каравелов редактира и издава първия вариант на „Спомените”. Будна и чувствителна натура, Хитов не може да не е отчел местата и формите, в които Каравелов е внесъл корекции, за да се съобрази с тях при написване на следващия вариант.

Немалка част от думите с турска етимология са от сферата на бита и всекидневието, т.е. авторът на „Фамилиарни забележки” няма алтернатива, тъй като те са единствените езикови средства за обозначаване на реалиите от този вид – за тях липсват български синоними и днес. Други са обозначения на характерни за Османската империя длъжности, институции, парични единици, социални отношения и лексиката, с която ги назовава, няма български еквивалент. В този смисъл присъствието им във „Фамилиарни забележки” е оправдано и неизбежно.

Онова, което безспорно отличава турцизмите в периода на написването на мемоарния текст от съвременното им състояние в езика, е липсата на пейоризация. Причина за това е съществуващият дотогава частичен билингвизъм – турският е бил официален език в империята и всеки българин, дори и да не го е говорил коректно, задължително е разбирал турска реч и ежедневно си е служил с нея. Не може езикът, изразител на пъстротата от понятия и дейности, употребяван в многобройни житейски ситуации успоредно с българския, да развие иронично-афективна конотация, затова в целия текст той е стилистично неутрален.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитрова 2006:** Димитрова, Ст. Идиолектът и творческата функция на езика. //Език и идиолект. Съст. Ст. Димитрова. София: Военно издателство, 7–30.
- Кювлиева-Мишайкова 2002:** Кювлиева-Мишайкова, В. Към проучването на българската фразеология от епохата на Възраждането. // *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*. Съст. В. Кювлиева-Мишайкова. София: Изд. на БАН, 197–257.

Речник на редки, остарели и диалектни думи – <http://treasures.zonebg.com/dict.htm>

РЧДБЕ 1982: Речник на чуждите думи в българския език. София: Изд. на БАН.

Стаменов 2011: Стаменов, М. *Съдбата на турските заемки в българския език и българската култура*. София: Издателство „Изток – Запад”.

Хитов 2003: Хитов, П. *Фамилиарни забележки*. Спомени (XVIIIв. – 1877 г.). Русе: Изд. Държавен архив.